

İç Savaşlardan Bütünleşme Hareketlerine ve Kalkınma Hamlelerine Afrika'nın Yeniden Dönüşümü

Ahmet KAVAS¹

Öz

Afrika 21. yüzyılda büyük bir dönüşüm sürecine girerek geçmişte çoğu iradesi dışında kaybettiği değerlerini yeniden kazanmaya başladı. Hâlbuki sömürgecilik sonrasında, kıta, birbirleriyle irtibatsız ve etkisi azaltılmış bağımsız ülkelere ayrılmıştı. Bunun sonucunda 20. yüzyılın ikinci yarısında güçlenmesi durma noktasına gelmişti. 1960'lı yıllarda ise kıta genelinde veya bölgesel anlamda farklı alanlarda bütünleşen ortak girişimler ciddi kalkınma hamleleri için fırsatlar sunmaya başladı. Bu girişimlerin en önemlisi 1963 yılı Mayıs ayında Afrika Birliği Teşkilatı'nın kurulmasıdır. Zamanla iç savaşları da geride bırakmaya başlayan kıta ülkelerinde yapılan araştırmaların sonuçları, bu durumun, müspet anlamda yeni bir şekillenmeyi de beraberinde getireceği kanaatini kuvvetlendirmektedir.

Anahtar kelimeler: *Afrika, kalkınma, bütünleşme hareketleri, Mağrip Birliği.*

¹ Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Öğretim Üyesi, ahkavas@gmail.com

The Retransformation of Africa From Civil Wars to Moves for Integration and Development

Abstract

Africa has been going through a comprehensive transformation in the 21st century, so that it now carries the hope of gaining its lost values which were severed from it against its will. During the post-colonial period in the second half of the 20th century, Africa was divided among disconnected and ineffective independent states, which almost brought the rise of African power to a halt. Joint African-wide and regional initiatives which were started in the 1960s, comprising different areas of integration, offered opportunities for significant economic growth. The most important of these initiatives, the establishment of the Organization of African Unity in May 1963. Studies conducted in the African countries that left civil wars behind, have reinforced the view that new forms of partnership will bring about a more positive prospect for the continent.

Keywords: *Africa, development, integration movements, Magreb Union.*

1. Giriş

Tarihinin farklı asırlarında dünyanın en görkemli medeniyetlerine ev sahipliği yapan Afrika'nın bazı bölgelerinde 16. yüzyılda başlayan Avrupa sömürgeciliği Osmanlı Devleti'nin geniş çaplı müdahalesiyle büyük oranda ve uzun süreli durduruldu. Yine de bu hedeften vazgeçmeyip buldukları ilk fırsatta amaçlarına ulaşmak için kıta üzerinde sömürgeciliğin en ağır tesirini 19. ve 20. yüzyıllarda çok derinden hissettirdiler. 1970'lerde büyük oranda tamamlanan bağımsızlık süreci ile kıtada bağımsızlıklarını elde eden birçok ülke, yaşadığı sayısız iç çatışmaya, askeri darbelere ve sınır kavgalarına rağmen kendi ayakları üzerinde durmayı başardı, hatta hatırı sayılır kalkınma çabası gösterdi.² Aralarında çeşitli işbirliği ortaklıkları kurarak 21. yüzyılın getirdiği imkânları ve özellikle yeraltı kaynaklarını daha iyi değerlendirmeyi hedefleyen politikaların devreye sokulmasıyla kimsenin tahmin dahi edemediği yeniden bir dönüşümün ilk işaretlerini vermektedirler.³

20. yüzyılın özellikle ikinci yarısında farklı kıtalarda sömürge durumuna düşen bölgelerin bağımsızlıklarını almalarıyla birlikte dünya genelinde ülkeler için “gelişmiş”, “gelişmekte olan” ve “az gelişmiş” olmak üzere üçlü bir sınıflandırma yapılmaktaydı. Birinci sınıfa giren ülkelerin sayısı 20'yi geçmezken, gelişmekte olanlarındaki gelişmişlerin iki katına ulaşmakta, üçüncüsüne dâhil edilenler ise geriye kalanların tamamını kapsamaktaydı. Ayrıca “bağlantısızlar hareketi” ve buna bağlı olarak ortaya atılan “üçüncü dünya” tabiri vardı ki, bu, az gelişmişlerin tamamına yakını demekti ve neredeyse hepsinde yaşanan iç savaş durumları bir türlü engellenemez boyutlardaydı. Asya ve Güney Amerika ülkeleri arasından aynı kaderi paylaşanların önemli bir kısmı bu olumsuzluklardan epeyce erken kurtulurken Afrika'dakilerin düştüğü vahim durum, 21. yüzyıla kadar devam ede geldi. Bu konu üzerinde daha ayrıntılı olarak durulmalıdır. Çünkü iç savaşların büyük bir çöküşe sevk ettiği ülkeler barış ortamlarının tesisiyle birlikte büyük bir ekonomik kalkınma dönemine girdiler. Bunun en belirgin örneği eski bir Portekiz sömürgesi olan Angola'nın son on yılda geldiği seviyedir.⁴

² Pierre Mouandjo B. Lewis, *L'économie politique de l'Afrique au XXIe siècle*, 1993, p. 21.

³ Peter Schwab, *Designing West Africa*, New York, 2004.

⁴ Fátima Moura Roque, “Transformation for Post-Conflict Angola”, *Post-Conflict Economies in Africa*, (Eds. Augustin Kwasi Fosu and Paul Collier), New York, 2005, pp. 213–227.

Günümüzde dünyadaki mültecilerin üçte birisinin Afrika'da bulunması, çok zor şartlar altında kalan insanların tüm imkânsızlıklarına rağmen hayatlarını kurtarmak için ölümüne bu yola müracaat ettirdiklerinin bir işaretidir.⁵ Kara kıta olarak bilinen bu geniş coğrafyada son yarım yüzyıldaki gelişmeleri daha iyi anlayabilmek için ülkeleri stratejistlerce genel kabul gören altı ayrı ana bölge üzerinden incelemek, onların kavga ortamından kalkınma hamlelerine geçişini belli kriterlerle anlamayı kolaylaştıracaktır.

1963 yılı Mayıs ayında Afrika Birliği Teşkilatı'nın kurulması kıta içinde pek çok bütünleşme hareketinin kuruluşuna da zemin hazırladı. Bunlar gerçi başlangıçta kendilerini sömüren devletlerin bıraktığı izleri takip ederek şekillendiler. Yani İngilizce, Fransızca ve Portekizce konuşan ülkeler kendi aralarında birer birlik oluşturdular. 1960'lı yıllarda ilk kurulan entegrasyonlar: Afrika ve Malgaş Ortak Teşkilatı (Organisation Commune Africaine et Malgache-OCAM), İttifak Konseyi, Batı Afrika Topluluğu (Conseil de l'Entente, la Communauté de l'Afrique de l'Ouest-CEAO), Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (Communauté Économique des Etats de l'Afrique de l'Ouest-CEDEAO-ECOWAS), Sahra Çevresi Ülkeler Topluluğu (Communauté des Pays Riverains du Sahara), Orta Afrika Gümrük ve Ekonomik Birliği (Union Douanière et Économique de l'Afrique Centrale-UDEAC), Orta Afrika Devletler Birliği (Union des Etats de l'Afrique Centrale-UEAC), Büyük Göller Ülkeleri Ekonomik Topluluğu (Communauté Économique des Pays des Grands Lacs-CEPGL), Doğu Afrika Topluluğu (Communauté de l'Afrique Orientale-CAO), Güney Afrika Ekonomik Zirvesi (Sommet Économique de l'Afrique Australe) ve Portekizce Konuşan Ülkeler Birliği (Union des Pays Lusophones).

Afrika ülkeleri arasında coğrafi konumları gereği, özellikle kıtanın büyük ırmaklarının topraklarından geçtiği ülkeler, suyun ortak paylaşımı için farklı entegrasyonlara girmek zorunda kaldılar. Çünkü bu kıtanın en büyük ihtiyaç duyduğu suyun kaynağı, birçok ülkenin sınırlarını aşip giden ırmaklardı. Bu sebeple birbirine benzeyen çok sayıda entegrasyon faaliyete geçirildi: Nil'in Suları Komisyonu (Commission Pour les Eaux du Nil): Mısır, Sudan ve Etyopya; Nijer Nehri Otoritesi (Autorité du Fleuve Niger): Gine, Nijer, Mali, Nijerya, Kamerun, Benin, Çad, Yukarı Volta (Burkina Faso), Fildişi Sahili; Mano Irmağı Birliği (Union de la Rivière Mano): Liberya, Sierra Leone ve Gine; Senegal Nehri'ni Kıymetlendirme Teşkilatı

⁵ Philippe Rekacewicz, "En Afrique, des millions de réfugiés", 1er Mai 2000, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/afrique/refugiesmdv51>.

(Organisation Pour la Mise en Valeur du Fleuve Sénégal): Moritanya, Senegal ve Mali; Gambiya Nehri'ni Kıymetlendirme Teşkilatı (Organisation Pour la Mise en Valeur du Fleuve Gambie): Senegal, Gambiya ve Gine; Kagera Nehri'nin Düzenlenmesi ve Geliştirilmesi Teşkilatı (Organisation Pour l'aménagement et le Développement de la Rivière Karega): Burundi, Ruanda, Tanzania, Uganda; Çad Havzası Komisyonu (Commission du Bassin du Tchad): Çad, Kamerun, Nijer, Nijerya; Sahel'de Kuraklığa Karşı Devletlerarası Daimi Komitesi (Comité Permanent Inter-Etats de Lutte Contre la Séchresse dans le Sahel-CILSS): Yeşil Burun, Senegal, Moritanya, Gambiya, Mali Burkina Faso, Nijer ve Çad, Doğu Afrika'da Kuraklıkla Mücadele ve Gelişme İçin Hükümetlerarası Daimi Otoritesi (Autorité Permanent Intergouvernementale Contre la Sechresse et Pour le Développement en Afrique de l'Ouest-IGAAD): Cibuti, Etyopya, Somali ve Sudan; Sahra Çevresi Ülkeleri Otoritesi (Autorité des Pays Riverains du Sahara): Cezayir, Moritanya, Libya, Mali, Nijer ve Çad.

Afrika entegrasyon hareketlerinin en belirgin özelliği, çok yönlü hedefler belirlemeleridir. Bu sebeple aynı ülkenin üyesi bulunduğu birçok entegrasyonun hedefleri sıralanırken ekonomi, gelişme, tabii kaynakların kullanımı, fakirlikle ve kuraklıkla mücadele, ortak para birimi ve ortak pazar deneyimleri, bölgesel barış ve güvenin sağlanması şeklinde sıralınca epeyce bir karışıklığa sebep olmaktadır. Çünkü aynı hedefleri gerçekleştirmek için çeşitli kuruluşlara aidat ödemek zorunda kalmaktadırlar. Bu da belli bir kaynak sarfiyatına ve insan gücünün iyi değerlendirilememesine sebep olmaktadır.

Tüm kıtayı ilgilendiren en büyük bütünleşme hareketi Afrika Birliği olup 23-25 Mayıs 1963 tarihleri arasında Etyopya'nın başkenti Addis-Abeba'da 30 Afrika devlet ve hükümet başkanlarınca bir araya gelerek oluşturuldu. Üye ülkelerin öncelikli haklarının temini, hâkimiyetlerinin ve toprak bütünlüklerinin korunarak yeni kazandıkları bağımsızlıklarının sağlam temeller üzerine oturması, Afrika devletleri arasında birliğin ve yardımlaşmanın kuvvetlendirilmesi, işbirliğinin artırılması, her türlü sömürgecilik uygulamasının ortadan kaldırılması ve uluslararası işbirliğinin desteklenmesi gibi temel konular alınan ilk kararlardı. Kıta içi bir teşkilat olmasına rağmen Afrika Birliği, uluslararası çevrelerde Afrika'yı ilgilendiren ortak menfaat konuları hakkında üye ülkelerin hep birlikte ortak duruş sergilemelerini sağladı. Kıta ekseninde şu ana kadar gerçekleştirilen girişimler, çevrenin korunması, uluslararası teröre karşı mücadele, VIH/AIDS, sıtma ve tüberküloz hastalıklarına karşı mücadele, mülteci yığılma-

ları, yer değiştiren kişiler, kara mayınları, küçük kalibreli silahlarla mücadele gibi son derece hayati konulardır. 9 Eylül 1999 tarihinde Afrika Birliği Teşkilatı'nın (Organisation de l'Unité Africaine-OUA) devlet ve hükümet başkanları Libya'da yaptıkları zirve sırasında Syrte Deklarasyonu da denen bir deklarasyonu kabul ettiler ve kuruluşun adı Afrika Birliği'ne (Union Africaine-UA) dönüştürüldü. 1999 yılı Temmuz ayında devlet ve hükümet başkanları kıta üzerinde ekonomik ve siyasi entegrasyon sürecini hızlandırmak için olağanüstü bir toplantı düzenlemeye karar verdiler. Bunun üzerine peşpeşe dört toplantı gerçekleşti ve Afrika Birliği'nin resmen kuruluşuyla son buldu. Önce Libya'nın Syrte şehrinde 1999 yılında Afrika Birliği'nin resmen kuruluşuna karar verildi. Ardından Afrika Birliği'nin Yasal Belgesi'nin kabul edildiği Lomé Zirvesi yapıldı. Üçüncü olarak 2001 yılında Zambiya'nın başkentindeki Lusaka Zirvesinde Afrika Birliği'nin yürürlüğe girmesini sağlayacak programı tespit edildi. Bu zirvelerin sonuncusu 2002 yılında Güney Afrika'daki Durban Zirvesidir ve Afrika Birliği resmen kurulmuştur.⁶

Afrika Birliği tüm finans sıkıntılarına rağmen kıta üzerinde her geçen gün barış ve güvenliğin sağlanmasında öncü bir kuruluş oldu. Artık Birlik, Birleşmiş Milletler'in kıta üzerindeki faaliyetlerinde ortak hareket ederek en büyük katkıyı doğrudan vermektedir. Bir taraftan da Arap Birliği'nin neredeyse yarı üyesi bu kıtadan olduğu gibi İslam İşbirliği Teşkilatı'nın da 27 üyesi Afrika ülkesi olduğundan geniş çaplı uluslararası zirvelerde ciddi anlamda ağırlığını hissettirmektedir.

2. Kuzey Afrika ve Mağrip Birliğinin Yeniden Etkinleşmesi

Mısır, uluslararası ilişkilerinde coğrafi olarak her ne kadar Afrika kıtasında yer alsada aslında genelde Ortadoğu ülkelerinin gündemleriyle birlikte anıldığı için Arap dünyasının önemli bir parçası gibi değerlendirilir. Kuzey Afrika deyince bu bölgede Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya beşlisi Mağrip Birliği çatısı altında 1989 yılında önemli meseleleri birlikte halletmek üzere bir bütünleşme hareketi kurdular. Merkezi Fas'ın başkenti Rabat'ta olmak üzere ekonomik ve siyasi anlamda gelecek için bölgesel bir etkileşim sağlayacaktı.⁷

Sözkonusu birlik ülkeleri, tüm gayretlerine rağmen aralarındaki ilişkilerine bu girişim üzerinden müspet katkı yapma imkânını pek yakala-

⁶ Ahmet Kavas, "Afrika'da Bütünleşme Hareketleri", *Stratejik Öngörü*, S. 4, 2005, s. 37-47.

⁷ Claire Brunel, "Maghreb Regional Integration", *Maghreb Regional and Global Integration: A Dream to Be Fulfilled*, (Eds. Gary Clyde Hufbauer and Claire Brunel), Washington, September 2008, p. 7.

yamadılar. Günümüzde 90 milyona yaklaşan bir nüfusu ilgilendiren bu potansiyel güç dengesi hala varlığını korumaktadır. Muhtemelen sömürgecilik sonrası oluşan baskıcı yönetim biçimlerinin 2010 yılında başlayan ve 2011’de de devam eden süreçte yıkılmasının ardından yeni demokratik sistemlerin kurulmasıyla bu bölgesel hareket, kuruluş amacında ifade edilen hedeflerini gerçekleştirme fırsatlarını yakalayabilecektir.⁸ Nitekim 1994 yılından bu tarafa karşılıklı ilişkilerini askıya alan Fas ile Cezayir, Mağrip Birliği’ni canlandırmak için yeni hamleleri harekete geçirdiler.

Kuzey Afrika bölgesinde Tunus, Mısır ve Libya’da 2011 yılında yaşanan başkaldırıları hariç tutulursa bağımsızlıktan bugüne kadar Cezayir dışındaki diğer ülkelerde iç savaş yaşanmamıştı. Aslında diğerlerinde olmaması, baskıların, halkın haklı direnişlerine bile fırsat vermemesiyle ve en ufak başkaldırının şiddetli şekillerde bastırılmalarıyla alâkalıdır. Tüm Afrika ülkeleri içinde hem bağımsızlık savaşı, hem de 1990’lı yıllardaki iç kargaşa döneminde Cezayir büyük kayıplar verdiği için telafisi zor süreçlerden geçti. Haliyle yakın gelecekte demokratik teamülleri beklenen seviyede uygulaması zayıf bir ihtimal olarak gözükmektedir.⁹

Batı Sahra’nın İspanya’dan bağımsızlığını kazandığı 1976 yılından sonra toprakları Fas ve Moritanya arasında paylaşıldı. Ancak Moritanya sınırlarına dâhil ettiği yerlerden 1979 yılında çekilince burası da Fas’ın el koyduğu kısma eklendi. Böylece Batı Sahra Demokratik Arap Cumhuriyeti topraklarının büyük kısmı bu ülkenin idaresi altında olduğundan, Cezayir ile bu konuda ciddi bir gerginlik hayatîyetini sürdürmektedir. Özellikle bu mesele yüzünden Fas ile Cezayir sınırı da 1994 yılından bu tarafa kapalı tutulmaktadır.

Mağrip ülkeleri içinde en fazla askeri darbeye maruz kalan ülke olan Moritanya genelde kendi sıkıntılı durumuyla ilgilenmek zorunda kaldı. Bir de 1989 yılı sonunda Senegal ile ciddi bir gerilim yaşadıysa da bu sıkıntılı durum, sağlanan barış ortamıyla fazla sürmedi.

Mağrip Birliği dışında Kuzey Afrika ülkelerinin tamamı içinde olmasa bile bir kısmının yer aldığı ya Afrika ülkeleri arasında, ya da Ortadoğu ülkeleriyle veya Akdeniz’i çevreleyen ülkelerle yapılan işbirliği teşkilatları da vardır. 1995 yılında Avrupa Birliği ile aralarında Cezayir, Fas ve

⁸ Djamel-Eddine Guechi, *L’Union du Maghreb arabe: intégration régionale et développement économique*, Casbah/Alger, 2002.

⁹ Hacen Boukheifa, “Aidons la Quête de Démocratie en Algérie”, 16 Février 2011, <http://www.liberation.fr/monde/01012320209>.

Tunus'un da bulunduğu dokuz Akdeniz ülkesi arasında Avrupa-Akdeniz Ortaklığı veya diğer isimlendirilişleriyle Barcelona Süreci (The Euro-Med Partnership/Barcelona Process), 2010 yılından itibaren serbest ticaret alanı oluşturmayı planlayarak kuruldu. Libya 1999 yılında bir uçağın düşüşüne sebebiyet verdiği için bu birlik içindeki faaliyeti sadece gözlemci konumuna düşürüldü. Ortaklık, 2007 yılına kadar kuruluş aşamasındaki konumundan öteye geçemedi. Moritanya Dışişleri Bakanı da toplantılara özel misafir konumunda katıldı. Üçüncü oluşum, 22 Arap Birliği ülkesinden aralarında Fas, Libya ve Tunus'un da yer aldığı 17 üyenin katılımıyla Arap Büyük Serbest Ticaret Bölgesi (Greater Arab Free Trade Area-GAFTA)'nın kurulmasıdır. 2008'den geçerli olmak üzere serbest ticaret bölgesi oluşturulacak ve ülkeler 2005 yılına kadar tüm hazırlıklarını bitirmiş olacaklardı. Dördüncü oluşum, 2004 yılında Fas, Tunus, Mısır ve Ürdün arasında Agadir Sözleşmesi (Agadir Agreement) adlı birliğin teşekkülüdür. Ceza-yir, Libya ve Moritanya henüz teşekküle üye değildir. Beşincisi, 1998 yılında Libya, Tunus ve Fas'ın da içinde yer aldığı toplam 20 Afrika ülkesi arasında ziraat, endüstri, sosyo-kültürel ve enerji alanlarda kurulan SEN-SAD (CEN-SAD) birliğidir. Bu birlik, kıta ekseninde büyük bir yapılanma örneğidir. 1995 yılında üye ülkeler Gıda Güvenliği Özel Programını kabul ettiler. Ayrıca kuruluş aşamasında planlanan konulardan birisi 1999 yılında Afrika Kalkınma Bankasının kurulması idi. Program, 13 yıldır kıta genelinde oldukça etkili faaliyetleri desteklemektedir. Bir de sadece Libya'nın üye olduğu diğer üyelerin ise Doğu ve Güney Afrika bölgesi ülkelerinden oluşan Doğu ve Güney Afrika Bölgeleri Ortak Pazarı (Common Market for Eastern and Southern Africa-COMESA) vardır. 1994 yılında kuruluşu tamamlanan ve halen 17 üyesi olan bu bütünleşme hareketi içinden dokuz ülke, 2000 yılında zirai, hayvansal ve madenler konusunda serbest ticaret bölgesi anlaşmasını yürürlüğe koydu.¹⁰ Uluslararası ilişkiler açısından tüm bu kuruluşlar, Mağrip ülkelerinin Sahraaltı Afrika ile Akdeniz çevresindeki ülkeler arasında geniş etkileşimli bir konumda olduğunun işaretidir.

Topraklarının büyük bir kısmının ve etnik olarak halkının Sahraaltı Afrika'ya ait olmasına rağmen Sudan'ı da genelde Kuzey Afrika ülkeleri ile birlikte değerlendirme alışkanlığı vardır. Ülkenin son iki yüzyıl içinde Mısır ile başlayan idaresi ve İngiliz sömürgeciliğinin de bu bağlantının devamına katkısı nedeniyle Sudan'ın bir Arap ülkesi gibi algılanması iyice pekişti. Afrika kıtasındaki en uzun süreli iç savaş nihayet Güney Sudan'ın 2011'de bağımsızlığını ilan etmesiyle sona erdi. Ayrıca Sudan'ın batısında-

¹⁰ Claire Brunel, "Maghreb Regional Integration", p. 13.

ki Darfur 2003 yılında büyük bir kargaşa ortamına sürüklendiyse de alınan tedbirlerle iç savaşın önu büyümeden alındı. Bölgede durum henüz istenilen seviyede sükûnete ermemiş olmakla birlikte kalkınma süreci belli bir ivme kazandığı için devam ediyor. Yeni müstakil olan Güney Sudan'daki bağımsız devletin ise kendi içinde büyük kargaşalar geçirmeden bir bütünlük sağlaması oldukça zayıf bir ihtimaldir.

3. Kıtanın En Fazla İşbirliği Gerçekleştiren Bölgesi: Batı Afrika

1970'li yıllarda Afrika kıtasını dünyanın farklı bölgelerindeki ekonomik yapıyla irtibatlı hale getirmek için çeşitli metotlar uygulandı. 1980'lerden sonra bu konuda daha geniş çaplı imkânlar üzerinde de duruldu.¹¹ Bağımsızlığı elde eden Fransız sömürgeleriyle İngiliz sömürgelerini birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Zira diktatoryal eğilimler Fransız sömürgelerinde daha fazla görülüyordu. 1990'lı yıllarda ciddi değişimler yaşandı ve 41 ülkeden 31'inde tek partili rejimler etkinliğini kaybetti.¹²

Kıtanın en hareketli bölgelerinden birisi olan Batı Afrika, 1960 yılında hızlanan bağımsızlık sürecinden 2010'lı yıllara kadar iç savaş ortamlarının en yaygın ve uzun süreli yaşandığı ülkelere sahiptir. Liberya kadar şiddetli olmamakla birlikte Sierra Leone, senelerce iç kargaşanın en acımasız bir şekilde devam etmesi sonucu büyük kayıplar verdi. Senegal 1980'li yılların sonunda Moritanya ile yaşadığı gergiliğin ardından Kazamans isimli güney bölgesindeki iç savaş sebebiyle hala uluslararası kamuoyunda zaman zaman gündeme gelebilmektedir. Mali ve Nijer'de uzun yıllar Tevarık (Tuareg) meselesi yüzünden iç savaş seviyesinde değerlendirilebilecek şiddetli çatışmalar devam etti. Hala da arkası kesilmiş değildir. Her iki ülke de 1990'lı yılların ortalarında bu gerginliği belli oranda yatıştırdılar. Halen Batı Afrika'nın en gergin ülkeleri arasında yer alan Fildişi Sahili ve Gine'de yaşanan Devlet Başkanlığı seçimleri ve sonrasındaki gelişmeler, her ikisinin de gelişmelerine ciddi zararlar verdi. Nijerya'da yaşanan Müslüman-Hristiyan kavgasında zaman zaman her iki taraf da ciddi kayıplar vermektedir. Gana, Benin ve Togo'da siyasi yapı epeyce istikrarlı bir çizgi kazanırken Burkina Faso, Gine Bissau ve Gabon'da Devlet Başkanlığı ve diğer seçimlere devamlı şaibe karıştığı iddiaları sebebiyle ulusal barış ortamları bir türlü sağlanamamaktadır.¹³

¹¹ Achille Mbembe, "General Overview of Issues", *Towards a Better Regional Approach to Development in West Africa*, (Eds. John Igue and Sunhilt Schumacher), Accra (Ghana), 2002, pp. 39–45.

¹² Jibrin Ibrahim, *Democratic Transition in Anglophone West Africa*, Dakar/Senegal, 2003, p. 2.

¹³ J. Goebel, C. Ampagoomian and A. Touré, "Conflict Management Training", *Conflict, Social Capital and Managing Natural Resources: A West African Case Study*, (Ed. Keith M. Moore), Oxford, 2005.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen kıtanın bu bölgesinde kurulan ilk bütünleşme hareketi, 1993 yılında Benin'in başkenti Cotonou'da kurulan Batı Afrika Devletleri Ekonomik İşbirliği (Economic Community of West Africa States-ECOWAS) olup bölgenin tamamına hitap etmektedir. İkincisi, bölgedeki bazı ülkelerin üye olmadığı Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (Communauté Économique des Etats d'Afrique de l'Ouest-CEDEAO)'tir. Topluluk, resmi dili Fransızca ve İngilizce olan 15 üye ülkesi ile serbest değişim bölgesi kurmayı hedeflemektedir. İç savaşlar süresince CEDEAO, adeta bölgede jandarmalık görevi üstlendi. Kısaca ECO-MOG adı verilen silahlı gücü, Birleşmiş Milletler çatısı altında Liberya'da MINUL, Sierra Leone'de MINUSIL ve Fildişi Sahili'nde ONUCI gibi farklı isimlerle, mavi bereli askerlerle birlikte faaliyet göstermektedir. Üçüncüsü ise Batı Afrika Ekonomik ve Para Birliği (West African Economic and Monetary Union-WAEMU)'dir. Dördüncüsü Mano Nehri Birliği adıyla Gine, Sierra Leone ve Liberya'nın bir araya gelmesiyle oluştu. Yine Bölgesel Vergi İşbirliği (Regional Cooperation Tax-RCT) ile Yardımlaşma ve Ekonomik Kalkınma Fonu (Fonds de Solidarité et de Développement Economique-FOSIDEC) Batı Afrika'daki belli başlı bütünleşme hareketlerini oluşturmaktadır.¹⁴

Bölge halen 300 milyonu aşkın bir nüfusa sahip olup 2025 yılı için şimdiden 430 milyonluk bir nüfus öngörülmektedir. Ortalama kalkınma hızı 2004'te %3,2 seviyesinde seyrederken bu durum Orta Afrika ve Doğu Afrika bölgelerinde %7 gibi oldukça yüksek bir duruma ulaşmıştı. Bölgede petrolü sayesinde Nijerya, 2005'te %5 kalkınma hızını yakalamış, Burkina Faso ve Sierra Leone gibi bazı bölge ülkeleri ise böyle bir kaynağa sahip olmadan %7 seviyesini aşmıştı.

Kofi Annan'ın uzun süre Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği yapması, Liberya'da Afrika tarihinde ilk defa bir bayan olan Ellen Johnson Sirleaf'in devlet başkanlığına seçilmesi, hatta 2011 yılında Nobel Barış Ödülüne layık görülmesi önemli gelişmelerdi. ABD'nin Fransa'nın bölgedeki nüfuzunu kırması bir yana Mali, Senegal ile Sao Tome ve Principe gibi ülkelerde terörü bahane edip askeri işbirlikleri kurması ve özellikle artan petrol üretim alanlarının güvenliği için ciddi faaliyetler içerisine girmesi dikkatlerden kaçmamaktadır.¹⁵ Son bir yıl içinde Nijerya'nın kuzeyinde başlayıp ülkenin her tarafında ses getiren eylemler yapan Boko

¹⁴ John Igué, "Regional Dynamics in West Africa", *Towards a Better Regional Approach to Development in West Africa*, (Eds. John Igue and Sunhilt Schumacher), Accra (Ghana), 2002, pp. 52-65.

¹⁵ "Ces Conflits qui persistent: L'Afrique de l'Ouest en proie aux guerres civiles", *Le Monde Diplomatique*, 5 Octobre 2006, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/atlas-guerres-civiles>.

Haram örgütü de çift taraflı olarak ABD'nin, Nijerya gibi Afrika'nın en güçlü ülkesini kontrol altına alma sürecini başlatacak gibi duruyor. Ayrıca bölge Müslümanları genel anlamda etkisizleştirme yönündeki fırsatlar için kullanılarak bölgenin istikrarsızlaştırılması için önemli bir unsura dönüştürülmüş durumdadır.

Son 35 yılda kıtada gelinen seviye modern ülkelerin sömürgecilik sonrası belli bir değişim geçirerek adeta yeniden şekillenmesiyle doğrudan alakalıdır. Eski sömürgeci devletler buralardan çekilirken daha ziyade tek partili siyasi yapıları iktidara taşıyan ortamlara fırsat verdiler. 1990'lı yılların başından itibaren kıtada bu anlamda ciddi değişimler oldu ve demokratikleşme adına ciddi hamleler görüldü.¹⁶

4. Orta Afrika ve Kaostan Kurtulma Mücadelesi

1910 yılında Fransa'nın Atlas Okyanusu kıyısında kurduğu Brazzaville merkezli Fransız Kongosu adlı sömürmesine Gabon, Kongo, Ubangi-Şari ve Çad dâhil edilerek, bölge, Fransız Ekvator Afrikası (Afrique Ekvatoriale Française-AEF) adıyla tek bir idarede toplandı. İçlerinde Fransız sömürgeciliğinin en acımasız uygulandığı bölge Orta Afrika oldu ve yerli halka büyük zulümler yapıldı. Kısa zamanda bu sömürgeci 40 civarında Fransız şirketi kurularak yeraltı ve yerüstü kaynaklarının Atlas Okyanusu sahiline en yakın yerleşim mahalli olan Brazzaville şehrine aktarılıp buradan Fransa'ya sevk edilmesi sağlandı. Almanlar Kamerun'daki sömürgelelerini genişletme çalışmaları sırasında 4 Kasım 1911'de Orta Afrika'nın batısını Fransızlardan aldılar. Birinci Dünya Savaşı boyunca Fransızlar çok sayıda Orta Afrika yerlisini silâh altına alarak Avrupa'daki cephelere sürdüler. Savaşta Almanlar yenilince Fransızlar daha önce bırakmak zorunda kaldıkları yerleri yeniden işgal ettiler. Aynı sömürge idaresi çatısı altında tutulan Çad bölgesi 1922 yılında Ubangi Şari'den ayrılarak müstakil bir sömürge yapıldı. Bölgedeki karışıklıklar sömürgecilik sonrasında da uzun süre devam etti ve ülkeye Birleşmiş Milletler MISAB adıyla 12 Şubat 1997'de bir askeri güç yerleştirdi. 15 Nisan 1998'de bu gücün yerine MINURCA adlı yeni bir güç getirildi.¹⁷

¹⁶ Antoine Raogo Sawadogo, "Changing African States", *Towards a Better Regional Approach to Development in West Africa*, (Eds. John Igue and Sunhilt Schumacher), Accra (Ghana), 2002, pp. 47-51.

¹⁷ Ahmet Kavas, "Orta Afrika Cumhuriyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXII, s. 397-399.

Orta Afrika bölgesinde her ne kadar Gabon, Kamerun ve Kongo Cumhuriyeti iç siyasi çekişmelere sahne olsa da geniş çaplı iç savaşlara dayalı gerginlikler daha ziyade Çad, Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve Orta Afrika Cumhuriyetinde yaşanmaktadır. Sadece 1988 yılından bugüne kadar geçen 23 yıl içinde Demokratik Kongo Cumhuriyetinde yaşanan iç savaşta beş milyondan fazla insan hayatını kaybetmiştir.¹⁸

Bağımsızlık sonrasında Angola'da başlayan iç savaş sırasında ülkeyi terk eden 312 bin kişinin çoğu Zambiya, Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve Kongo Cumhuriyetine sığındı.¹⁹ 1990'larda yaşanan iç savaşın yerine barış tesis edilince, Angola, petrol ve madenlerinden elde ettiği gelirlerle kıtanın en hızlı kalkınan ülkeleri arasına girmekte gecikmedi. Fransa ve ABD'nin müdahaleleriyle bölgede iktidarlar el değiştirerek sıkıntılarını ötelemiş olsalar da Demokratik Kongo Cumhuriyetinde 2011 yılı Aralık ayında yapılan devlet başkanlığı seçimi ciddi gerginliklerin yeniden canlanmasına sebep oldu. Hiç de arzu edilmeyen tüm bu hareketli gündemler zaman içinde sakinleşme eğilimine girdiği takdirde, şimdiye kadar kullanılamayan kaynakların da devreye girmesiyle çeşitli açılımlar temin edilebilir.

5. Kıtanın En Kırılğan Noktası: Afrika Boynuzu

Afrika'nın Arap yarımadasıyla tarih boyunca kader birliği yapan bölgesinde en köklü geleneği olan iki ülkeden birisi Somali, diğeri Etiyopya'dır. Bu ikili, bağımsızlık dönemlerine kadar Cibuti ve Eritre'nin kaderleriyle de bütünlük arz ediyordu. Özellikle son 20 yılda öne çıkan Somali, toprakları Afrika'da son olarak sömürgeleştirilen ülkelerden birisiydi. Bugün 640 bin km²'ye yakın toprağı bulunan Somali, İngiltere ve İtalya arasında zaman zaman el değiştirmiş; 23 bin km²'den biraz fazlası Fransız Somalisi diye bilinen Cibuti sınırları içinde kalmıştır. Etiyopya'nın güneyi de yine Somali soyluların yurdu olup toplam 370 bin km²'ye yakın toprağı ve 4,5 milyonluk nüfusa sahiptir. Burası önce 1897 yılında Etiyopya İmparatoru İkinci Menelik tarafından İngiltere'den anlaşmayla alınmış, 1936'da İtalya'ya kaptırılmış, 1942'de tekrar İngiltere'nin işgaline uğramış ve son olarak 1954 yılında Etiyopya idaresine alınmıştır. Kenya'nın kuzeyinde

¹⁸ Jeffrey Gettleman, "Africa's Forever Wars: Why the Continent's Conflicts Never End.", Mars/April 2010, <http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/02/22/>.

¹⁹ Philippe Rekacewicz, "En Afrique, des millions de réfugiés", 1er Mai 2000, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/afriquerefugiesmdv51>.

kalan kısım dâhil Somalilerin yaşadıkları toprakların yüzölçümü bir milyon km²'yi geçmektedir.

Somali'de 1991 yılında başlayan iktidar boşluğu kıtanın en hassas bölgesi olmasına sebep oldu. Zira Afrika'nın en stratejik noktalarından birisi olan Somali toprakları komşusu ülkelerle ciddi gerginlikler yaşamasını beraberinde getirdi. Ülke, sosyalist rejimin ardından parçalanma sürecine girerek savaşı meslek edinenlerin idaresinde devlet mekanizması tamamen çökertildi. Buna dur demek için uluslararası camia tarafından desteklenen federal hükümet İslam Mahkemeleri Birliği karşısında zaafiyet gösterince Etiyopya'nın müdahalesi gecikmedi. Ancak bu ani teşebbüs İslam Mahkemeleri Birliği'nin ılımlı kanalının önünü açtı ve merkezi hükümet de onların eline geçti. Fakat bu defa da kendi içinde ayrılık baş gösterdi ve sertlik taraftarı kanat, ülkenin güneyinin idaresini merkezden kopardı. Ayrıca Somaliland, Puntland gibi bölgeler de henüz başkent Mogadişu ile aynı hükümet için mutabakata varamamıştır. Tüm bu olumsuz gelişmeler bölgesel ilişkilere ister istemez doğrudan tesir etmekte ve adeta Büyük Göller bölgesinde Somalizasyon sürecinin ilk işaretleri belirmektedir.²⁰

Eritre'nin 1993'te bağımsızlığını aldığı Etiyopya ile arasındaki anlaşmazlık da Afrika Boynuzu olarak bilinen bölgedeki dengeyi iyice sarstı. Birleşmiş Milletler ve Afrika Birliği gibi uluslararası kuruluşların geniş çaplı müdahaleleri ise bölgede istikrarın kurulmasında beklenen katkıyı sağlayamadı.²¹

21. yüzyılda Afrika'nın en fazla başını ağrıtan bu bölgenin kendi imkânlarıyla ayağa kalkabilmesi için en az on yıla ihtiyaç duyulmaktadır. Şayet mevcut iç karışıklıklar ve ülkelerin birbirlerinin iç dinamiklerine müdahaleleri durdurulabilirse, bâkir kaynakları, bölgenin yeni kalkınma hamleleri için doping tesiri yapabilecek kadar zengin ve boldur.

6. Doğu Afrika ve Büyük Göller Bölgesi: Kalkınmanın Yeni Stratejik Adresi

Kıtada en kanlı iç savaşlarının yaşandığı ülkelere Mozambik iç barışa kavuşurken Ruanda ve Burundi 1994 yılında büyük bir soykırım sürecinden geçti. Bir milyona yakın insan kardeş kavgasının kurbanı ola-

²⁰ Jeffrey Gettleman, "Africa's Forever Wars: Why the Continent's Conflicts Never End.", Mars/April 2010, <http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/02/22/>.

²¹ Cécile Marin, "Ethiopie-Erythrée, une Blessure Toujours Ouverte", 1er Janvier 2000, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/ethiopiendv49>.

rak uluslararası toplumun gözü önünde katliama uğradı. Kenya'da 2000'li yılların ortasına kadar bir model ülke olarak sıkıntı yaşanmazken devlet başkanlığı seçimleri ciddi anlamda iç savaşa giden bir sürece sürüklendi.²²

Afrika Birliği başta olmak üzere birçok uluslararası kuruluş hızlı bir şekilde müdahale edip bu gerginlik büyümeden önledi. Büyük Göller bölgesi olarak da bilinen bu coğrafyada en gergin dönemlerden birisini Uganda geçirdi. 1986 yılından itibaren iktidar değişikliği olmayan ülkenin kuzeyindeki direnişçi örgüt güvenliği ciddi bir şekilde tehdit etmektedir.

1998 yılında 14 Afrika ülkesi iç karışıklık içindeydi ve Birleşmiş Milletlerin başlattığı girişimlerle bu çatışma ortamlarını barışla neticelendirme sürecinde önemli gelişmeler sağlandı.²³ Batı Afrika'da olduğu gibi Doğu Afrika'da da iç savaşlar azaldı. 2004 yılında Birleşmiş Milletler tarafından durum tespiti ve gerginliklerin önlenmesi için rapor hazırlatılarak uygulamaya konuldu. Burada geleceğe yönelik barış ortamlarının tesisi öncelikli konular olarak ele alınmıştır.²⁴

Tanzanya'nın ve ciddi bir demokrasi imtihanı veren Kenya'nın pek çok alanda giderek artan ve göz kamaştıran konumu dikkatlerden kaçmamaktadır. Mozambik'in uluslararası alanda kendine önemli bir alan açması ve Büyük Göller bölgesinde barışın büyük oranda tesisi, kıtanın bu geniş ve verimli topraklarında kalkınma adeta kendiliğinden seyredebilecek bir sürece girmiştir. Çünkü kuzey yarımküre için Akdeniz ne ifade ediyorsa Hint Okyanusunun batı kıyıları da güney yarımküre için benzeri bir durum oluşturmaktadır.

7. Güney Afrika Bölgesi ve Tüm Kıtanın Eksen Belirleyiciliği

Güney Afrika'da çoğunluğu oluşturan yerli siyahî halk, sömürgecilik döneminde ve sonrasında 1994 yılına kadar iktidardan ve pek çok insanî haklarından mahrum edilerek büyük bir baskı altında tutuldu. Nelson Mandela'nın 1994 yılında Devlet Başkanı olmasıyla birlikte ülkedeki ırk ayrımcılığı da büyük oranda ortadan kaldırıldı.

²² Ahmet Kavas, "Kenya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXV, s. 256–258.

²³ Gumisai Mutume, "L'Afrique en quête de solutions à ses conflits: Burundi, République Centrafricaine et Côte d'Ivoire: la paix est à l'ordre du jour", *Afrique Relance*, Vol. 17/1 (Mai 2003), p. 3.

²⁴ Nations Unies, *Application des recommandations figurant dans le rapport du Secrétaire général sur les causes des conflits et la promotion d'une paix et d'un développement durables en Afrique*, 20 Août 2004, http://www.un.org/french/ecosocdev/geninfo/afrec/sGREprfr/conflit_a59285_fr.pdf.

Son 20 yılda Güney Afrika, kıtanın en güçlü ekonomisi olmayı başardı. Aynı şekilde Zimbabve'deki bağımsızlık savaşı ve Namibya'daki ırk ayrımcılığı İngiliz sömürge idaresi döneminde önü alınamaz boyutlara ulaşmıştı. 1980 yılında İngiltere'den bağımsızlığını kazanan Zimbabve'nin ilk Devlet Başkanı Robert Mugabe, Başbakan olarak görev yaparken idareyi ele geçirmiş, ama özellikle uluslararası hamlelerinde İngiltere tarafından daima dışlanmaya maruz bırakılmıştır. Bu ülke dışında, bölgede sağlanan barış ve huzur ortamı ciddi bir kalkınmayı da beraberinde getirdi. 2011 yılına gelindiğinde Güney Afrika Bölgesi Kalkınma Topluluğu (Communauté de Développement de l'Afrique Australe-SADC) iç savaşların sona erdirilmesi konusunda bölge yöneticilerine yaptığı çağrılarına müspet cevap alabilmektedir.²⁵

1990'lı yıllardan itibaren Büyük Göller bölgesinde yaşanan katliamlarda milyonlarca masum insan öldürüldü. Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Uganda, Ruanda ve Burundi'de yaşanan iç savaş döneminde hammadde kaynakları en kötü şartlarda bile işletildiği halde bu ülkelere yeterli gelir sağlamadığı gibi halk, gittikçe fakirleşti ve kalkınma yönünde hiçbir iyileşme sağlanamadı.²⁶ Güney Afrika ve çevresindeki ülkelerde son 20 yıldır benzeri durumlara rastlanmamaktadır. Sadece Madagaskar ada devleti siyasi çalkantılardan bir türlü kurtulamadı. Güney Afrika Cumhuriyeti'nin varlığı sadece bu bölgenin değil tüm kıtanın iç dinamiklerine yön verebilen bir güç olma yolundadır. Artık Batı'nın siyasetine kurban edilen bir bölgeden ziyade kıta içi meselelerde rol alan bir iradeye hâkim olundu.

8. Afrika Özelinde Yeniden Dönüşüm, Ekonomik Kalkınma Hamlelerine Bağlı

Üçüncü bin yıla girdiğimiz 21. yüzyılın başında bir önceki yüzyıla oranla ülkeler arasında gelişmişlik oranına bağlı üçlü sınıflandırmadan vazgeçilerek kısaca “küreselleşme” olarak ifade edilen yeni bir isimlendirmeyle farklı bir bakış açısı geliştirildi. Bu yeni duruma 2001'de hazırlıksız yakalanan Afrika ülkeleri son on yılda attıkları adımlarla küreselleşmenin

²⁵ “La SADC appelle à la fin des conflits en Afrique Australe”, 01.04.2011, <http://french.peopledaily.com.cn/96852/7337446.html>. SADC üyesi ülkeler: Güney Afrika, Angola, Botswana, Malavi, Mozambik, Namibya, Tanzanya, Zambiya, Zimbabve, Seyşeller, Swaziland, Lesotho, Moritus ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti.

²⁶ Hicham Raiq, “Afrique Australe: un sommet pour lever les conflits de la région”, *L'Economiste: le Premier Quotidien du Maroc*, 1er Janvier 2012, No. 577, 20/08/1999, <http://www.leconomiste.com/article/afrique-australe-un-sommet-pour-lever-les-conflits-de-la-region>.

vazgeçilemez aktörleri haline geldiler. Gelişmiş ülkeler geçmişte iktisadi güçlerini ve siyasi üstünlüklerini kullanarak elde ettikleri eski sömürgelerindeki imkânlarını, giderek, ekonomik büyümelerini sürdüren Çin ve Hindistan gibi Asya'nın iki devine ve özellikle de son yıllardaki ataklarıyla Amerika Birleşik Devletleri'ne kaptırmaktadırlar. Gelişmekte olan ülkelerin içinde Türkiye, Brezilya, Malezya ve Endonezya gibi yeni güçlerin bir kısmı uluslararası alanda oldukça etkin bir konuma geldi. Az gelişmiş ülkelerin önemli bir kısmı ise 2000'li yıllarda büyük bir kalkınma hamlesi sürecine girdi. Bu değişimde özellikle Afrika'dakilerin konumu dikkatli incelendiği takdirde öne çıkan temel dayanaklarının ne derecede etkili olduğu ortaya konabilir.²⁷

Afrika'nın bugün 54 bağımsız ülkesi bulunmakla birlikte bu kıtaya siyahî kökenli nüfusları sebebiyle aralarında bağlantı kurulan Karayip ada devletleri ve Büyük Okyanus adaları dâhil toplam 78 ülke, neredeyse aynı kaderi paylaşmaktadır. 2050 yılında Afrika için tahmin edilen nüfusun 1,5 milyarı geçeceği beklentisi kıtayı daha da önemli kılmaktadır. Halen dünyadaki her yedi kişiden biri, yani %15'i Afrika asıllıdır. Kaynakları ve insan gücünün karşılığı dünya ölçülerinin çok altında kaldığı için sadece 48 ülkenin yer aldığı Sahraaltı Afrika'da gayri safi hâsıla, toplamda 375 milyar doları aşamamıştır. Bunun 150 milyar doları tek başına Güney Afrika'nın payına düşmektedir. Henüz 48 ülkenin yarım trilyon doları bulmayan bu ekonomik gücü dünya geneli dikkate alındığında sadece %1'e tekabül etmektedir. Oysa bu durum 1960'larda %4,6, 1970'lerde %3, 1980'lerde %2,1 ve 1990'larda %2,5 seviyesinde bir ortalamaya sahipti. Birinci derecede ihtiyaç maddelerinde dışa bağımlılık %90 seviyesinde olup teknoloji transferinin adeta hiç yapılmadığı kıtada dünya pazarında 1970'lerde Afrika'nın ağırlığı %2,5 iken 2000'lerde bu %1 seviyesine kadar geriledi. Gelişmiş ülkeler ise önceleri %14 seviyesinde bir paya sahipken 21. yüzyılın eşiğinde bu oran %7'ye kadar gerilemiştir.²⁸

Kıtanın yeniden dirilişi çerçevesinde 2001 yılı ocak ayında Cezayir Devlet Başkanı Abdülaziz Buteflika, dönemin Nijerya Devlet Başkanı Olusegun Obasanjo ve Güney Afrika Devlet Başkanı Thabo Mbeki ön-

²⁷ Philippe Hugon, "Les nouveaux acteurs de la coopération en Afrique", *Revue internationale de politique de développement*, 2010/1, pp. 99-118.

²⁸ Philippe Hugon, "Entre marginalisation et mondialisation" <http://www.african-geopolitics.org/show.aspx?ArticleId=3388>.

cülüğünde kıta genelinde barış, iyi yönetim, ekonomik ve sosyal kalkınmanın birlikte yürümesi için önemli bir gayret gösterildi. Yaşanan ciddi sıkıntılara rağmen bu plan çerçevesinde Afrika'da kalkınma ivmelerindeki artışı daha isabetli anlamlandırmak mümkündür. 2010'lu yıllarda siyasi aktörler değişse de bu mantalite müspet anlamda etkisini sürdürmektedir.²⁹

Afrika'da sömürgecilikten bugüne ülkelerin başına geçen devlet adamlarının büyük bir kısmı ciddi bir dönüşümün yaşanmasına katkı sağladı. Bu liderlerin Batı Afrika'daki birinci kuşağını Fas'ta kral Beşinci Muhammed ve oğlu İkinci Hasan, Fildişi Sahili'nde Félix Houphouët-Boigny, Gabon'da Omar Bongo, Kamerun'da Amadou Ahidjo, Gana'da Kwame Nkrumah, Senegal'de Léopold Sédar Senghor, Gine'de Sékou Touré, Mali'de Modibo Keita ve Liberya'da William Richard Tolbert oluşturdu. Doğu Afrika ülkelerinden Kenya'da Jomo Kenyatta, Tanzanya'da Julius Nyerere ve Uganda'da Milton Obote önemli isimler olarak öne çıktı. İkinci kuşak liderler olarak ise Senegal'de Abdou Diouf Abdoullaye Wade, Kamerun'da Paul Biya, Madagaskar'da Albert Zaff, Güney Afrika'da Nelson Mandela, Mozambik'te Joachim Chissano, Mali'de Alpha Oumar Konaré, Sierra Leone'de Tijane Kabba, Gana'da John Kufuor ve Liberya'da Helen Johnson Sirleaf entelektüel boyutlarıyla kıtaya yeni bir 'devlet adamı' imajını kazandırdılar. Zira sömürgecilerin yetiştirdikleri gençlerin yerine bağımsız ülkelerin liderleri kendilerine dayatılan tüm sistemlerin dışında Afrika kimliğini öne çıkarmaya çalıştılar. Asker kökenli devlet adamları yanında sivil hayatı temsil edenlerin sayısı giderek arttı. İçlerinde entelektüel boyutta birkimi olanlar kıtanın uluslararası alanda ufkunun açılmasına katkı sağladı.³⁰

9. Yeraltı Kaynaklarının Afrika'nın Kalkınmasına Olan Katkısı

Afrika'yı aralarında paylaşıp asırlarca ellerinde tutan eski sömürgeci devletlerin buradan çekilmeleriyle birlikte yerlerine oturttukları ve "yeni sömürgeci" vasıflarıyla öne çıkan yerli iktidarların 1990'lı yıllardan sonra zayıflamasıyla birlikte kıtada ciddi hamleler dönemi başladı. Her ne kadar yeni sömürgeciliğin uzun dönem yaşaması için hazırlanan planlar doğrultusunda çalışılsa da tek parti idareleri ile onların başındaki yarı diktatör

²⁹ "Afrique: Le grand perdant de la mondialisation", <http://www.lexpansion.com/art/15.142.60070.0.html>, 20/12/2001; John O. Igué, "Une nouvelle génération de leaders en Afrique: Quels enjeux?" *Revue Internationale de Politique de Développement*, 2010/1, pp. 119–138, <http://poldev.revues.org/120>.

³⁰ John O. Igué, *ibid.*

idarecilerin bile ülkelerinin kalkınmasında gözle görülür değişiklikler için bazı adımlar attıkları söylenebilir.

21. yüzyılın başında Afrika ülkelerinin gelişmesinin üretim sektöründen ziyade bölgeden bölgeye değişen yeraltı kaynaklarının ihracatına bağlı olarak arttığı dikkatlerden kaçmaz. Çok sınırlı da olsa Mısır, Tunus ve Güney Afrika gibi ülkelerde imalat ve hizmet sektörü %83 seviyesine ulaşarak gayr-i safi yurtdışı hâsılasının önemli bir kısmı bu alanlardan elde edilmektedir.

Afrika'dan ihraç edilen hammadde kaynaklarından elde edilen sınırlı miktardaki gelirlerin ülkelere dönüşü pek kolay olmamaktaydı. 1990'lı yıllarda başlayan yeni ortaklıklar bu konuda da ciddi açılımlar getirdi ve gelirler her geçen gün katlanarak arttı. Zira 1990 yılında dünya ihraç mallarının sadece %2 oranındaki kısmı bu kıtadan sağlanmaktaydı. Gerçi bu oran dünya ortalamasıyla mukayese edildiğinde 1997'de %1,6'ya geriledi. Oysa aynı yıllarda gelişmiş ülkelerdeki ihracat oranı daha da artarak %16,3'ten %19,3'e yükseldi. Gelişmekte olan ülkelere Endonezya, Malezya ve Tayland'da ise %48'den %53'e yükselmışti. Afrika ülkeleri de aslında belli bir artış hızı gösteriyor ve birbirleriyle irtibatlı olamamakla birlikte 1990'da %28 olan ihracat hacmini %32'ye çıkarıyordu.

Günümüzde Afrika ülkeleri içinde petrol dışı gelirler bakımından tabii sermayeye dayalı olanlarda oran %30 ile %50 arasında seyrederken bazı ülkelere bu durum petrol ve madenlerden elde edilen gelir oranları arasında büyük fark girerek %19 ile %88 gibi oranlarda değişebilmektedir.³¹ Bunların iyi kullanılması durumunda kıtanın kalkınması diğer alanlardaki büyük hamleleri de beraberinde getirecektir.³²

10. Sömürgecilikten Tam Kurtulmanın Formülü: Yeni Ortaklıklar

1910'lu yıllarda Afrika'nın tamamına yakını yedi Avrupa ülkesinin kontrolüne girdi ve bu durum 1960 yılına kadar tam yarım asır sadece kendilerine üreten düzenlerle devam ettirildi. Bağımsızlıkla birlikte bu düzenler her ne kadar ortadan kalktıysa da bu defa da onların yokluğunu aratmayacak idareler iktidarlara getirtildi. 1990'lı yıllara gelindiğinde artık ABD-Sovyetler Birliği eksenli iki kutuplu dünyanın yerini kendi ken-

³¹ Pierre-Noël Giraud et Denis Loyer, "Capital naturel et développement durable en Afrique", *A quoi sert d'aider le Sud*, (Ed. Serge Michailof), Economica, Octobre 2006, pp. 13-16.

³² Etanislav NGODI, "Gestion des Ressources Pétrolières et Développement en Afrique", 11e Assemblée Générale du CODESRIA, 6 - 10 Décembre 2005, Maputo, Mozambique.

dine yetebilme gayreti içine giren ülkeler aldı. Özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler arasında büyük bir yakınlaşmanın başlaması pek de kolay olmadı. Giderek artan bir şekilde Çin ve Hindistan'ın bu ülkelerle işbirlikleri gelişti. Çin, Brezilya, Rusya, Kore, Türkiye, Endonezya ve Malezya ile önemli hamlelere giriştiler.³³

Afrika ülkelerinin öncelikli olarak ele almaları gereken bir diğer konu ise kendi aralarındaki çok yönlü ilişkileri artırarak kalıcı kalkınma hamleleri için yeni işbirliği imkânları sağlamalarıdır. Zaten kıta ülkeleri kendi ihraç malları için Avrupa ülkelerinden sonra ikinci önemli pazarı oluşturmaktadır. Yine kıta içi yatırımların da benzer şekilde artırılması gerekmektedir.³⁴

Sömürgecilik Afrika'yı son iki asırda muasır devletlerden uzaklaştırdı. Adeta güçlü devletlerin en rahat istifade ettikleri bir alana dönüştürdü. 21. yüzyılın imkânlarıyla artık eşit paylaşımı yakalayacak ve giderek iç dinamiklerine yönelen bir kıta olacaktır. Yeni Ortaklıklar kıta içi ülkeler arası engelleri ortadan kaldırarak güçbirliği yolunda ilerleyeceklerdir.

11. Eski Sömürgecilerin Dışlayıcı Tavrıları ve Kalkınmanın Önündeki Engeller

Gelişmelerini tamamlamış İngiltere ve Fransa gibi iki güçlü ve eski sömürgeci ülke bir zamanlar hiç kimseyi yaklaştırmadıkları Afrika'da sahiplendikleri toprakları bağımsızlıkların elde edilmesiyle birlikte terk ettiler. Açılan boşluğu 1970–1990 yılları arasında yaklaşık yirmi yıl Sovyetler Birliği, yeni gerginliklerin tohumlarını ekerek doldurmaya çalıştı. Daha doğrusu eski sömürgecilerle sömürülenler arasındaki uçurumu daha da derinleştirerek düşmanlıkları daha da artırıp yeni yeni tesis edilmeye çalışılan toplum içi irtibatları iyice zayıflattı. Ne var ki 1990'lı yılların başında Moskova merkezli doğu bloğunun çöküşüyle birlikte Afrika'daki tesiri de hızlı bir şekilde yok oldu. Bu defa devreye önce Hindistan, ardından daha etkili ve geniş çaplı bir şekilde Çin girdi. Öyle ki 1990'lı yılların başında Hindistan'ın Afrika ile ticaret hacmi yaklaşık bir milyar dolara, onu takip eden Çin'in ise 500 milyon dolara ulaştı. Bugün Hindistan 50 milyar doları henüz yakalayamadı ama diğeri 200 milyar doları aştı ve 2015 yılında 500 milyarlık ticaret hacmine ulaşmak için planlar yapıyor.

³³ Cheick Sidi Diarra, *La Coopération de l'Afrique avec les partenaires de développement nouveaux et émergents: options pour le développement de l'Afrique*, Nations Unies, New York, 2010, pp. 43–88.

³⁴ Norbert Lebale, Janvier Nkurunziza ect, *Le Rapport sur le développement économique en Afrique 2009*, Nations Unies-New York, pp. 18–86.

Dünyanın en önemli ve kıymetli madenlerine sahip olmasına rağmen Afrika'nın kalkınamamasının temelinde yatan sebeplerin başında eski sömürgeci devletlerin buraları özellikle geri kalmaya itmeleridir. Kıta ülkeleri adeta dünyadaki hızlı gelişmeyi takip edemeyecek yönetim biçimlerine mahkûm edilip bilinçli bir şekilde geri bırakıldılar. Ayrıca ülkelerin kendi yöneticileri, kurdukları idari düzenlerinde büyük bir bozulmanın önüne geçemedikleri bir tarafa, çoğu zaman bu durumun bir parçası oldular. Gelişmenin önündeki düzen bozukluğu açısından dünya sıralamasında en son sıralarda Nijerya, Uganda, Kenya, Kamerun ve Tanzanya gibi on kadar Afrika ülkesi yer almaktaydı. Yine 2001 yılına gelinceye kadar AIDS hastalığı kıta insanlarını, Bostvana, Malavi ve Zimbabve başta olmak üzere çok zor durumda bıraktı. Gelişmiş ülkelerin bile tedavisi için çok aşırı harcamalar yaptığı, bu ve benzeri hastalıklar ülkelerin sınırlı kaynaklarının tüketilmesine sebep olmaktadır.

Afrika ülkeleri, zengin petrol ve doğalgaz yataklarını kendi imkânları ile işletemedikleri için ABD ve Avrupa'nın dev şirketlerine mahkûm olmaktadır. Kıtada ekonomik kalkınmanın önündeki engellerden birisi de yeterli teknolojiye sahip olunamamasıdır. Özellikle son yıllarda keşfedilen doğalgaz rezervlerinin, dünya piyasalarında duyulan ihtiyaç dolayısıyla petrolden daha fazla gelir getireceği tahmin edilmektedir.

İşsizlik oranlarının yüksek oluşu kalkınma hamleleri yapan Afrika ülkeleri için kâbus olmaya devam ediyor. 2000'li yıllara girildiğinde Güney Afrika'daki faal nüfusun %40'ının işsizlikle boğuşmakta oluşu, gelişmenin önündeki en ciddi engellerden birisi idi.

12. Dış Yardımlar ve Kalkınma Hızı

Kaynaklarının zenginliği ve giderek artan gelirlerine rağmen nüfusunun hızlı artışı sebebiyle son otuz yıldır büyük oranlarda dış yardıma muhtaç olan Afrika ülkelerine 1990'larda vaat edilen miktar 27 milyar dolar civarındaydı. Aslında 2000'lerin başında bir milyar sınırına yaklaşan nüfusunun sadece gıda yardımına ihtiyaç duyan kısmı için yıllık 40 milyar dolara yakın bir miktar öngörülmekteydi.

Afrika'daki az gelişmiş ülkeler için kalkınma hızını artırmak neredeyse imkânsız başarmakla eşdeğer bir anlam ifade ediyordu. 1990 yılında Sahraaltı Afrika'da kalkınma hızı %1 seviyesindeydi. 1997 yılına gelindiğinde bölgede ortalama %5 seviyesine çıktı. Ancak 2000'li yıllar kıtanın tarihin farklı çağlarında yakaladığı fırsatları geri getirebilecek imkânlar sağlayacak göstergelere sahiptir.

2000 yılında %1,4 oranındaki kalkınma hızı bir yıl içinde neredeyse iki katı artarak %2,5 seviyesini gördü. Yani 9,4 milyar dolar olan zenginliğine bir yıl içinde 8,3 milyar dolar ilave ederek 17,7 milyar dolara yükseltti. Ne var ki bu seviye Afrika toplumları için hayat seviyesinin 1960'lardaki durumdan daha alt bir seviyeyi ifade ediyordu.³⁵ Afrika'da kalkınma hızı 2011 yılında ortalama %5,5 seviyesinde gerçekleşti. 2012 yılında ise bu oranın %5,8 civarında seyretmesi beklenmektedir.³⁶

13. Kalkınma Hamleleriyle Öne Çıkan Ülkeler

Afrika ülkelerinin en önemli gelir kaynağını hammadde ve zirai ürünler oluşturmakta olup uluslararası piyasalarda bunların değer kazanması kalkınma hamlelerine ciddi katkı sağlamakta, fiyatların düşüşü ise ülkeleri zor durumda bırakmaktadır. 1999 yılında Fildişi Sahili'nde yaşanan askeri darbenin ardından kakao fiyatları büyük düşüş yaşayınca ülkedeki sıkıntılar toplumun tüm kesimlerine yayıldı. Kahvenin fiyatı da son 25 yılın en düşük seviyesini gördü. Yine Batı Afrika ülkelerinden Mali ve Burkina Faso'da 2000'li yılların başında pamuk fiyatlarının düşüşü telifi imkânsız sıkıntıları beraberinde getirdi. İhracatının önemli bir kısmı orman ürünlerine bağlı olan Kamerun, son on yılda fiyatların devamlı artmasını müspet anlamda değerlendirdi. Yine Fas özellikle gübre sektöründe hem kıta içinde hem de uluslararası piyasalarda fiyatların yükselmesiyle ekonomisine ciddi katkı sağlamaktadır. Serbest ticaret bölge avantajını iyi kullanan ülkelerden Hint Okyanusu üzerindeki Moritus adası, başta finans olmak üzere uluslararası girişimler için önemli bir merkeze dönüştü ve yıllık kalkınma hızını daha 2001'de %6 seviyesine çıkarmayı başardı.³⁷

Kalkınma üzerine yapılan araştırmalara göre Etiyopya, Gana, Kongo Cumhuriyeti, Mozambik, Nijerya, Tanzanya ve Zambiya dünyanın hızla kalkınan on ülkesi arasında yer almaktadır. Buna karşılık Çad, Ekvator Ginesi, Eritre, Fildişi Sahili ve Orta Afrika Cumhuriyeti ise Afrika ortalamasının çok altında bir kalkınma göstermektedir.³⁸

Avrupa ülkelerinin sadece hammadde kaynaklarına ilgi duyması ve bunların mamul maddeye dönüşmesini ise kıta dışına taşıyarak gerçek-

³⁵ "Afrique: Le Grand Perdant de la Mondialisation", <http://www.lexpansion.com/art/15.142.60070.0.html> [20/12/2001].

³⁶ *Africa Progress Report 2011*, p. 10.

³⁷ Pierre Jacquet, "Les chemins de la croissance en Afrique", http://www.fondation-res-publica.org/Les-chemins-de-la-croissance-en-Afrique_a203.html.

³⁸ *Africa Progress Report 2011*, p. 10.

leştirmesi, Afrika'nın bugün içinde boğuştuğu sıkıntılarının temel sebebidir. Uluslararası ticaretinde göstergelerin en kötü olduğu zamanlarda bile Fransa'nın gıda ve sağlık sektöründe en fazla ihracat yaptığı ülkeler Afrika'da idi. İhraç edilen bir hammaddeden elde edilen mamul madde kıtaya dönerken aşırı bir artış geçirip dönmekte ve ülkelerin sınırlı kaynakları teknoloji transferi yerine bizzat ondan elde edilen ürünlere ödenmektedir.

14. Sonuç

Afrika yaklaşık beş asırdır kendi içinde olduğu kadar diğer kıtalarla ilişkileri sonucu büyük değişimler geçirmektedir. İspanyol-Portekiz istilasıyla 16. yüzyılda Amerika yerlilerinin başına gelenlerin benzerlerini yaşayarak büyük bir yok olma sürecine girmişti. Osmanlı Devleti kıtanın kuzey ve özellikle K ızıldeniz dâhil doğu kıyılarını kontrol altına almasıyla bu tehlikeyi yaklaşık dört asır öteledi. 20. yüzyılın başında Osmanlılar dünya genelinde etkinliklerini yitirince Afrika da topyekûn Avrupalılarca istila edildi ve yedi devlet arasında parçalanarak sömürgeleştirildi. Kıta yerlileri sosyo-kültürel, ekonomik, siyasî, dinî ve idarî bakımlardan tüm tarihi değerlerinden uzaklaştırılarak adeta Avrupa ile ilintili hale getirildiler. Bu dönüşüm, sömürenin lehine imkânları artırırken, sömürülenin aleyhine de gittikçe menfi bir seyir takip etti. Bağımsızlık hareketleri her ne kadar olumlu gelişmeler gibi başladıysa da kısa zamanda iç savaşlarla içinden çıkılmaz ve adeta sömürgecilik dönemini aratacak kadar acımasız yıllar yaşattılar. Nihayet Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından Çin ve Hindistan'ın Afrika'da artan münasebetleri buraya yeni imkânlar sağladı ve eski sömürgeciler her geçen gün daha fazla dışlanırken Türkiye, Brezilya, Kore, Japonya ve Malezya gibi yeni ülkeler açısından adeta bir cazibe merkezi oldu. Artık bağımlılıktan kurtulma ihtimallerini zorlayan, kalkınma hamleleriyle kendi kendine yetmeye çalışan kıta ülkelerinin sayısı devamlı artmaktadır. Kendi içinde bölgesel ortaklıklarla, hatta kıta eksenli bütünleşme hareketleri ile daha istikrarlı bir gelecek vaat edecek konuma geldi.

KAYNAKÇA

- “Afrique: Le grand perdant de la mondialisation”, <http://www.lexpansion.com/art/15.142.60070.0.html>, 20.12.2001
- “Ces conflits qui persistent: L’Afrique de l’Ouest en Proie aux guerres civiles”, *Le Monde Diplomatique*, 5 Octobre 2006, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/atlas-guerres-civiles>.
- “La SADC appelle à la fin des conflits en Afrique Australe”, 01.04.2011, <http://french.peopledaily.com.cn/96852/7337446.html>
- Africa Progress Report 2011*, Africa Progress Panel, Geneva/Switzerland, 2011.
- Boukheifa, Hacen. “Aidons la quête de démocratie en Algérie”, 16 Février 2011, <http://www.liberation.fr/monde/01012320209>
- Brunel, Claire. “Maghreb Regional Integration”, *Maghreb regional and global integration: A Dream to Be Fulfilled*, (Eds. Gary Clyde Hufbauer and Claire Brunel), Washington, September 2008.
- Diarra, Cheick Sidi. *La coopération de l’Afrique avec les partenaires de développement nouveaux et émergents: options pour le développement de l’Afrique*, Nations Unies, New York 2010, pp. 43-88.
- Eyene Mba, Jean-Rodrigue-Elisée. *L’Afrique sur le chemin de la croissance et de l’évolution: Les défis du NEPAD*, L’Harmattan, Paris, 2003.
- Fosu, Augustin Kwasi and Paul Collier (Ed.). *Post-Conflict Economies in Africa*, New York, 2005.
- Gettleman, Jeffrey. “Africa’s Forever Wars: Why the Continent’s Conflicts Never End.”, Mars/April 2010, <http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/02/22/>.
- Giraud, Pierre-Noël et Denis Loyer. “Capital naturel et développement durable en Afrique”, *A quoi sert d’aider le Sud*, (Ed. Serge Michailof), Economica, Octobre 2006, pp. 13–16.
- Goebel, J., C. Ampagoomian and A. Touré. “Conflict Management Training”, *Conflict, Social Capital and Managing Natural Resources: A West African Case Study*, (Ed. Keith M. Moore), Oxford, 2005.
- Guechi, Djamel-Eddine. *L’Union du Maghreb arabe: intégration régionale et développement économique*, Casbah/Alger 2002.

- Hugon, Philippe. "Entre marginalisation et mondialisation", <http://www.african-geopolitics.org/show.aspx?ArticleId=3388>.
- Hugon, Philippe. "L'économie des conflits en Afrique", *La revue internationale et stratégique*, n° 43, automne 2001, pp. 152–169.
- Hugon, Philippe. "Les nouveaux acteurs de la coopération en Afrique", *Revue internationale de politique de développement*, 2010/1, pp. 99–118.
- Hugon, Philippe. *L'Économie de l'Afrique*, (Éd. La Découverte), Paris, 2009.
- Ibrahim, Jibrin. *Democratic Transition in Anglophone West Africa*, Dakar/Senegal, 2003.
- Igué, John O. "Une nouvelle génération de leaders en Afrique: quels enjeux?", *Revue internationale de politique de développement*, 2010/1, pp. 119–138.
- Igué, John. "Regional Dynamics in West Africa", *Towards a Better Regional Approach to Development in West Africa*, (Eds. John Igue and Sunhilt Schumacher), Accra (Ghana) 2002, pp. 52–65.
- Jacquet, Pierre. "Les chemins de la croissance en Afrique", http://www.fondation-res-publica.org/Les-chemins-de-la-croissance-en-Afrique_a203.html.
- Kavas, Ahmet. "Afrika'da Bütünleşme Hareketleri", *Stratejik Öngörü*, S. 4, 2005, s. 37–47.
- Kavas, Ahmet. "Kenya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXV, s. 256–258.
- Kavas, Ahmet. "Orta Afrika Cumhuriyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, s. 397–399.
- Lebale, Norbert; Janvier Nkurunziza etc. *Le Rapport sur le développement économique en Afrique 2009*, Nations Unies-New York, pp. 18–86.
- Marin, Cécile. "Ethiopie-Erythrée, une blessure toujours ouverte", 1 er Janvier 2000, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/ethiopiemandv49>
- Mbembe, Achille. "General Overview of Issues", *Towards a Better Regional Approach to Development in West Africa*, (Eds. John Igue and Sunhilt Schumacher), Accra (Ghana), 2002, pp. 39–45.

- Mouandjo B. Lewis, Pierre. *L'économie politique de l'Afrique au XXIe siècle*, Paris, 1993.
- Mutume, Gumisai. "L'Afrique en quête de solutions à ses conflits: Burundi, République Centrafricaine et Côte d'Ivoire : la paix est à l'ordre du jour, *Afrique Relance*, Vol. 17/1, Mai 2003.
- Nations Unies. *Application des recommandations figurant dans le rapport du Secrétaire général sur les causes des conflits et la promotion d'une paix et d'un développement durables en Afrique*, 20 août 2004, http://www.un.org/french/ecosocdev/geninfo/afrec/sGREPRFR/conflit_a59285_fr.pdf.
- Ngodi, Etanislav. "Gestion des ressources pétrolières et développement en Afrique", 11e Assemblée Générale du CODESRIA, 6 – 10 Décembre 2005, Maputo, Mozambique.
- Ngouhouo, Ibrahim. *Les investissements directs étrangers en Afrique centrale : attractivité et effets économiques*, Thèse pour le Doctorat de Sciences Économiques, présentée et soutenue le 26 Mars 2008 Université du Sud Toulon-Var, Faculté de Sciences Économiques et de Gestion, 299 pages.
- Ouattara, Alassane D. "Mondialisation et développement en Afrique" <http://www.imf.org/external/np/speeches/1998/101698.htm>.
- Perspectives économiques en Afrique*, Banque Développement en Afrique.
- Raiq, Hicham. "Afrique Australe: un sommet pour lever les conflits de la région", *L'Economiste: le Premier Quotidien du Maroc*, 1er Janvier 2012, No. 577, 20/08/1999, <http://www.leconomiste.com/article/afrique-australe-un-sommet-pour-lever-les-conflits-de-la-region>.
- Rekacewicz, Philippe. "En Afrique, des millions de réfugiés", 1er Mai 2000, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/afriquerefugiesmdv51>.
- Roque, Fátima Moura. "Transformation for Post-Conflict Angola", *Post-Conflict Economies in Africa*, (Eds. Augustin Kwasi Fosu and Paul Collier), New York, 2005, pp. 213–227.
- Sawadogo, Antoine Raogo. "Changing African States", *Towards a Better Regional Approach to Development in West Africa*, (Eds. John Igue and Sunhilt Schumacher), Accra (Ghana), 2002, pp. 47–51.
- Schwab, Peter. *Designing West Africa*, New York, 2004.